

Johannes 1:1-14 – De Proloog

woensdag 25 december 2019 – Eerste Kerstdag

Door Peter van 't Riet

Wie de proloog van het Vierde Evangelie leest vanuit een joods perspectief zal tot een andere interpretatie van de tekst komen dan in de kerk eeuwenlang gebruikelijk is geweest. Ervan uitgaande dat de auteur of eindredacteur leefde binnen het Jodendom aan het eind van de 1^e eeuw CJ, kunnen we niet verwachten dat hij bekend was met de latere kerkelijke leer over de incarnatie van God in Jezus Christus. Hoe kan hij in dat geval de tekst die hij vooraan dit evangelie heeft gezet, bedoeld hebben?

Het antwoord op die vraag hangt mede af van het bredere perspectief dat de exegeet op het Vierde Evangelie heeft. In 1996 publiceerde ik over het Vierde Evangelie het boek 'Het evangelie uit het leerhuis van Lazarus' (Ten Have, Baarn). Daarin heb ik betoogd dat dit evangelie niet van de hand van de apostel Johannes is, maar van een aanhanger van Jezus' leerling Lazarus, de centrale discipel in dit evangelie. De verwantschap met de geschriften van de Essenen is bovendien malen groter dan bij de synoptische evangeliën het geval is. Het Vierde Evangelie laat zich lezen als een alternatief voor de tempel- en offerdienst, die in de tijd vóór 70 CJ onder veel kritiek stond binnen het Jodendom, en die na 70 geheel verdwenen was. In het 29^e hoofdstuk van genoemd boek staat een uitgebreide bespreking van de proloog, waaruit ik hieronder enkele gedeelten heb overgenomen om een joodse wijze van lezen van de Proloog te illustreren. De vertaling volgt het Grieks zoveel mogelijk op de voet.

1 In beginsel was het Woord, en het Woord was bij God, en [zoals] God was het Woord.

In beginsel (Grieks: *en archè*). De Griekse uitdrukking *en archè* (in beginsel) is een letterlijke aanhaling van het Hebreeuwse woord *bêrésjiet*, het eerste woord van de Tora (Gen. 1:1). Evenals *résjiet* kan ook *archè* naast 'begin' ook 'beginsel' betekenen. Daarmee geeft het woord aan, dat schepping in bijbelse zin een beginselaangelegenheid is. Er blijft ruimte voor nieuwe ontwikkelingen en creaties. Bovendien is de moreel-ethisch-halachische werkelijkheid van de mens geen kant-en-klaar stelsel van opvattingen en gedragsregels, dat onder alle omstandigheden zonder discussie is toe te passen. Elke generatie die wil deelnemen aan Gods schepping, zal op basis van de beginselen van de Tora de schepping verder tot ontwikkeling moeten brengen.

Het Woord (Grieks: *hò logos*). Na de verwijzing naar het begin en beginselkarakter van de Tora kan 'het Woord' maar één betekenis hebben: het Woord van God dat het volk Israël heeft begeleid door de stormen van de geschiedenis heen, en zoals het vanaf *bêrésjiet* in de Tora, de Profeten en de Geschriften is opgeschreven. Het Griekse woord *logos* is de vertaling van het Hebreeuwse woord *davar*, dat naast 'woord' ook 'daad' of 'zaak' betekent. Het is in Tenach vaak de aanduiding voor het Woord van God zoals het tot de profeten komt om hen uit te zenden met een opdracht (bijv. Jona 1:1). Het is een van die gelaagde Hebreeuwse woorden, waarbij het om de functie en niet om de essentie gaat. Die functie is modern gezegd de communicatie van God met Zijn volk teneinde dat volk, en via dat volk de mensheid, tot vervolmaking van hun levenswijze te brengen. Al in Tenach en in het vroege Jodendom zien we dat het Woord, de Tora en de Wijsheid één en dezelfde zijn (Jes. 2:3b; Ps. 119:97-105; J.Sir. 24:1-23, 25). Evenals voor alle joodse groeperingen uit die tijd is ook voor

de vierde evangelist het Woord/de Tora/de Wijsheid dé bron van openbaring geweest. Het is dus niet mogelijk het vierde evangelie te verklaren vanuit een tegenstelling tussen Tora en evangelie.

Bij God (Grieks: *pros ton theon*). Het Woord/de Tora/de Wijsheid bestond al voor het begin van de schepping bij God (Ps. 33:6; Spr. 3:19; 8:22-24; J.Sir. 1:4). In de latere rabbijnse Midrasj wordt de relatie tussen God en de Tora in de periode voorafgaand aan de schepping nader onderzocht en tot in de details uitgewerkt. We zien dat de voorstelling van het vierde evangelie ook nu in lijn is met het toenmalige Jodendom.

En [zoals] God was het Woord (Grieks: *kai theos èn ho logos*). Het misverstand kan hier bestaan dat het gaat om een gelijkstelling tussen God en het Woord qua wezen, essentie of natuur. Dat is een typisch Grieks-filosofische problematiek, zoals die door de latere kerkvaders is ingebracht in het Christendom. Zoals altijd in een joods-bijbelse gedachtegang gaat het echter om een functionele gelijkstelling: het Woord is niet qua wezen identiek met God, maar God manifesteert Zichzelf in de taal van het Woord en daarom zijn beiden niet van elkaar te scheiden. Men kan deze benadering ook anders begrijpen: het Woord is Gods vertegenwoordiger of gezant bij de mensen. In het Jodendom uit die tijd gold immers de regel: de gezant van een mens is gelijk aan die mens zelf. Met andere woorden, de gezant treedt op alsof hij de zender is. Zo ook hier: het Woord/de Tora/de Wijsheid vertegenwoordigt God en maakt Hem kenbaar bij de mensen. Dit is een karakteristiek gegeven voor het Jodendom: men kent God aan Zijn Woord, niet aan zijn beeld, want afbeeldingen maakt men nu eenmaal niet van Hem, zelfs niet in de tempel. Bij het onderzoek naar de wil van God speelt het raadplegen van God door middel van de offercultus dan ook geen enkele rol. Wie Zijn wil wil leren kennen, zal een discussie over de Tora en de daarop gebaseerde geschriften moeten voeren. Dit beginsel, dat door de vierde evangelist boven zijn evangelie is gezet, betekent dat *als* zijn evangelie strijdig mocht blijken te zijn met het Woord/de Tora/de Wijsheid, dat evangelie moet wijken voor de Tora.

2 Dit was in beginsel bij God.

Bij God (Grieks: *pros ton theon*). De herhaling van deze woorden laten geen misverstand over de bedoeling van de vierde evangelist. Het Griekse woord *pros* betekent letterlijk 'tot aan'. Het Woord is 'tot aan God' en dus niet identiek met Hem. Dit betekent ook dat de mens door het Woord 'tot aan God' kan komen, maar niet verder dan dat. Er blijft een fundamenteel onderscheid tussen God en mens, ook in de joodse mystiek. Men kan Hem door het Woord benaderen, zoals men in de offerdienst naderde voor Zijn aangezicht. Maar de afgrenzing tussen God en mens is en blijft fundamenteel.

3a Alles begon door het (Woord) te worden, en zonder het (Woord) begon niets te worden.

Alles door het (Woord) (Grieks: *panta di autou*). Al in het bijbelboek Spreuken vinden we de voorstelling dat de Wijsheid God vergezelde tijdens de schepping (Spr. 8:22-31). In de vroeg-joodse literatuur treffen we vervolgens de gedachte aan dat God alles schiep door middel van zijn Woord (J.Sir. 42:15). Ook in de geschriften van de Essenen komt deze gedachte voor met betrekking tot de Wijsheid. In de latere rabbijnse Midrasj wordt deze opvatting verder uitgewerkt. De Tora wordt daarin voorgesteld als het gereedschap waarmee God de wereld

schiep. De gedachtegang is als volgt. Het openingswoord van de Tora *bêrésjiet* bestaat uit twee delen: *bê* en *résjiet*. Het voorzetsel *bê* kan behalve 'in' ook 'door' of 'door middel van' betekenen. *Résjiet* wordt op grond van Spr. 8:22 opgevat als een aanduiding voor de Tora zelf. De openingszin van de Tora (Gen. 1:1) wordt in de Midrasj gelezen als: 'door middel van de Tora schiep God de hemel en de aarde'. We zien dat de opvatting van de vierde evangelist geheel past binnen de ontwikkeling die dit complex van voorstellingen doormaakte in het Jodendom van voor en na zijn tijd.

Begon te geworden (Grieks: *egeneto*). Het Grieks woord *egeneto* wordt meestal vertaald met 'en het geschiedde'. Het is vaak de weergave van het Hebreeuwse woord *wajêhie*, dat komt van de Hebreeuwse werkwoordstam *HJH*. Dit werkwoord wordt vaak statisch vertaald met 'zijn'. Een betere vertaling krijgt men door dynamische werkwoorden te gebruiken, zoals '(ge)worden' en 'geschieden'. In dit vers duidt *egeneto* niet alleen aan dat de fysische werkelijkheid door het spreken van God tot wording is gekomen, maar ook dat de moreel-ethisch-halachische werkelijkheid van de mens alleen kan "geschieden" door haar relatie met de Tora.

Zonder het (Woord) begon niets te geworden (Grieks: *chooris autou egeneto oude hen*). Een belangrijke implicatie van deze voorstelling van zaken is, dat niets en niemand in de wereld zich aan het gezag van het Woord/de Tora/de Wijsheid kan onttrekken op straffe van "ontschapen" te worden. Anders gezegd, zonder te voldoen aan het Woord/de Tora/de Wijsheid is er geen bestaansgrond in Gods schepping en gaat men voor de geschiedenis van God met de mensen verloren. Wie dat niet wil, doet er goed aan zijn leven te oriënteren op het Woord/de Tora/de Wijsheid. Ook voor de vierde evangelist was er dus alle reden zijn evangelie te toetsen aan de Tora.

3b/4 Dat wat geworden is, daarin was leven, en het leven was het licht van de mens.

Dat wat geworden is (Grieks: *ho gegonen*). Dat wat door het Woord/de Tora/de Wijsheid tot wording is gebracht: de geschiedenis van God met Zijn volk Israël als spil van de wereldgeschiedenis.

Daarin was leven (Grieks: *en autoo zooè èn*). Het Griekse woord *autoo* moet hier betrokken worden op het voorgaande *gegonen*, de geschiedenis van God met Zijn volk Israël. In die geschiedenis was leven. Het woord 'leven' kan in de Bijbel verschillende betekenissen hebben, waarvan biologisch leven er één is, evenals sociaal leven. Belangrijker is de betekenis in het licht van het voorgaande: leven is pas echt leven, als het leven naar de Tora is. De betekenis van het woord 'leven' als 'leven volgens Tora' treft men al aan in de Tora zelf: leven is wandelen in de wegen van de Eeuwige, dood is dit niet te doen (Deut. 30:11-20). Een zelfde voorstelling van zaken vinden we in de Wijsheidsliteratuur (Spr. 3:1-22; 8:22-36).

Het licht (Grieks: *to foos*). Ook met het woord 'licht' bevinden we ons weer in de sfeer van het scheppingsverhaal. Licht is het eerste dat door God met behulp van het Woord wordt geschapen: 'En God zei: 'Er geworde licht', en er gewerd licht' (Gen. 1:3). De fundamentele gedachte die schuil gaat in dit eerste scheppingswoord, is die van openbaarheid: Gods schepping is geen duistere, geheimzinnige, verborgen zaak, die hoogstens bekend is aan een kleine groep ingewijden, zoals in de vele mysteriegodsdiensten in de Oudheid het geval was.

Schepping is een zaak die vanaf het begin plaatsvindt in het volle licht van de openbaarheid. Datzelfde geldt voor het Woord/de Tora/de Wijsheid, die openbaar en toegankelijk is voor alle mensen. Zo ook het leven naar de Tora, dat als licht uitstraalt in de wereld.

Van de mens (Grieks: *toon anthroopoon*). Men kan 'mens' hier ook lezen als 'menschheid'. In het verlengde van het voorgaande is licht niet alleen symbool van openbaarheid, maar ook van de verspreiding van het Woord/de Tora/de Wijsheid onder de mensen. Dat kan verspreiding van Tora in het dagelijks leven van de mens zijn: Tora als 'een lamp voor mijn voet en een licht op mijn pad' (Ps. 119:105). Maar ook is licht symbool van de verspreiding van Tora onder de wereldvolken: 'want Tora zal van Mij uitgaan en Mijn recht zal Ik stellen tot een licht der volken' (Jes. 51:4).

Deze gedachte werd in de tempel geconcretiseerd door middel van de zevenarmige kandelaar, die alleen al door zijn vorm een symbool was voor de wereld. Het meest westelijke van de zeven lichten, dat het dichtst bij het Heilige der Heilige was, bleef dag en nacht branden als opdracht aan het volk Israël dat dag en nacht het licht van de Tora levend moet houden. Dit licht werd 's avonds gebruikt om de andere lampen aan te steken, die alleen 's nachts brandden. Dan stonden de zeven lampen te branden voor de zeventig wereldvolken die in duisternis wandelden, maar voor wie ook het licht van de Tora bestemd was. Deze opvatting kwam niet voort uit superioriteitsgevoel ten opzichte van de andere volken, maar was de expressie van Israëls universele verantwoordelijkheid, waarvoor de Tora op haar eerste bladzijden de grondslag legt. Het licht van de Tora moet door de levenswijze van het volk Israël zichtbaar zijn in de wereld en uitstraling krijgen naar de totale mensheid.

5 En het licht schijnt in de duisternis, en de duisternis heeft het niet in zijn greep gekregen.

In de duisternis (Grieks: *en tē skotia*). In Gen. 1:1-3 wordt de duisternis eerder genoemd dan het licht. Duisternis vormt samen met woestheid en ledigheid (Gen. 1:2) een fundamenteel gegeven in de schepping. Samen vormen zij de schaduwzijde, de chaos, de toestand van inertie, waartoe alles verwordt dat niet gevormd wordt onder invloed van het Woord. Dit geldt niet alleen voor de materiële werkelijkheid, maar vooral ook voor de morele en zedelijke werkelijkheid van de mens. In die zin is 'duisternis' een aanduiding voor een levenswijze zonder of zelfs in strijd met het Woord/de Tora/de Wijsheid (Spr. 2:13; 20:20; Pred. 2:14). Maar het is eveneens een fundamenteel gegeven in de schepping, dat het licht van het Woord/de Tora/de Wijsheid in de duisternis schijnt als een moreel en zedelijk baken voor de wereld.

Niet in zijn greep gekregen (Grieks: *ou katelaben*). In Tenach is 'duisternis' nog een tamelijk algemene term voor een levenswandel zonder of in strijd met de Tora, of voor een toestand waarin men verhinderd wordt de Tora te praktiseren. In de geschriften van de Essenen is 'duisternis' een uitdrukking voor de vijanden van God en Israël. De politiek-religieuze werkelijkheid werd door hen beleefd als een strijd tussen de 'zonen van het licht' (de Essenen zelf) en de 'zonen der duisternis' (de Romeinen en de Joden die met de Romeinen samenwerkten). In die zin is 'duisternis' een uitdrukking geworden voor de vijanden van Israël en hun handlangers, die het licht van de Tora trachten te doven door het joodse leven te onderdrukken. De vierde evangelist beschrijft de werkelijkheid op een vergelijkbare wijze als de Essenen, maar geeft tegelijk een ander perspectief in de nood der tijd: de Romeinen

hebben met de verwoesting van Jeruzalem en de tempel in 70 CJ weliswaar het licht van de tempeldienst gedooft, maar het licht van het Woord/de Tora/de Wijsheid, dat uitstraalt naar de mensheid, hebben zij daarmee niet in hun greep gekregen.

De verzen 6 t/m 8 over Johannes de Doper sla ik over. Men raadplege het genoemde boek.

9 Het waarachtige licht dat ieder mens verlicht, was komende in de wereld.

Het waarachtige licht (Grieks: *to foos to alèthinon*). Het Griekse woord *alètheia* is de vertaling van het Hebreeuwse *èmèt*, dat vaak wordt vertaald met 'waarheid'. Maar bij *èmèt* gaat het niet zo zeer om de overeenstemming tussen een opvatting en de werkelijkheid (waarheid), dan wel om de overeenstemming tussen wat een persoon zegt en wat hij doet, dat is waarachtigheid. Waarheid in bijbelse betekenis is dus in het algemeen waarachtigheid of betrouwbaarheid. In die zin is de Tora een waarachtig licht voor de mens en is God een betrouwbare God. Vanzelfsprekend is dat overigens niet. Maar al te vaak zijn er in Israëls geschiedenis momenten geweest die aanleiding gaven om aan Gods waarachtigheid en trouw te twijfelen. Ook de vierde evangelist leefde in zo'n tijd. In de jaren na de tempelverwoesting verkeerde het Jodendom in grote religieuze verwarring. Met name die joodse milieus die in de Joodse Oorlog al hun aspiraties de bodem ingeslagen zagen, zijn ronduit in een crisis terecht gekomen. Maar naast religieuze verwarring was er in de laatste decennia van de eerste eeuw C.J. ook sprake van een religieuze heroriëntering, die het waarachtige licht van de Tora opnieuw in overeenstemming trachtte te brengen met de nieuwe historische situatie. Deze heroriëntering werd krachtig uitgevoerd door de leiders van de verlichte Farizeese school van Hillel, waaronder rabban Jochanan ben Zakkai. Ook de evangeliën zijn een product van die religieuze heroriëntering op Gods waarachtigheid.

Was komende in de wereld (Grieks: *erchomenon eis ton kosmon*). Het waarachtige licht van het Woord/de Tora/de Wijsheid is sinds het begin van de schepping komende in de wereld. De Hebreeuwse Bijbel kenmerkt zich door een langzaam voortschrijdende openbaring die - soms met horten en stoten, soms in gelijkmatige kalmte - Israël en de wereld voor zich tracht te winnen. In dat proces spelen de rechtvaardigen (Hebreeuws: *tsaddikiem*) een belangrijke rol als voortrekkers en lichtbronnen. Tenach laat zien dat dit proces niet alleen gepaard gaat met successen, maar soms ook met grote tegenslagen. Maar wat steeds overheerst, is de zekerheid dat het proces voortschrijdt en tot voltooiing wordt gebracht. Die voltooiing wordt aangeduid als de komende wereld of de messiaanse tijd.

10 In de wereld was het en de wereld gewerd er door, maar de wereld nam er geen kennis van.

Nam er geen kennis van (Grieks: *autov ouk egnoo*). In de eerste hoofdstukken van Genesis wordt verteld hoe de mensheid gaandeweg vervreemd raakt van het scheppingsbegin, van het licht van het Woord en van de tuin van Eden. Zonde en dood (Gen. 3), broedermoord en bloedwraak (Gen. 4), overspel en onrecht (Gen. 6) leiden uiteindelijk tot de grote vloed. Ook het eerste verbond tussen God en Noach met zijn nageslacht (Gen. 9), waarin het menselijk gedrag aan zedelijke normen wordt onderworpen, voorkomt niet dat de vervreemding weer van voren af aan begint. De torenbouw van Babel met de wens om in de hemel te kunnen wonen en zichzelf een naam te maken laten zien wat er gebeurt als de mens zichzelf tot goddelijke norm stelt. Het gevolg is de spraakverwarring, waarin ieder zijn eigen taal spreekt

en vervreemdt van de oorspronkelijke taal van het Woord (Gen. 11). Dat zijn niet alleen maar bijbelse verhalen. Het is ook de realiteit waarin de vierde evangelist leefde in zijn eigen wereld aan het eind van de eerste eeuw CJ. En het kan de realiteit zijn van de wereld waarin wij leven aan het begin van de 21e eeuw. Het licht van het Woord kwam tot de wereld, maar de wereld nam en neemt er geen of slechts in geringe mate kennis van.

11 Het kwam naar de zijnen en de zijnen namen het niet tot zich.

Het kwam naar de zijnen (Grieks: *eis ta idia èlthev*). Dan wordt Abraham geroepen (het Woord komt tot hem) en hij gaat met de zijnen op weg naar het land dat God hem belooft (Gen. 12). Wederom begint de Heilige, geprezen zij Hij, met één enkele familie aan de weg van opstaan, vallen en opstaan. In de verhalen over de drie aartsvaders Abraham, Izaäk en Jakob (Gen. 12 - 36) en over de twaalf stamvaders (Gen. 37 - 50) wordt de worsteling van God met de Zijnen zichtbaar teneinde de mens te scheppen naar Zijn beeld en gelijkenis. 'Israël' betekent immers 'worstelen met God'.

En de zijnen namen het niet tot zich (Grieks: *kai hoi idioi auton ou parelabon*). De geschiedenis van Israël, zoals opgeschreven in Tenach, is allesbehalve een succesverhaal. Eerder lijkt het soms een aaneenschakeling van misstappen. Geen literatuur uit die dagen is zo kritisch over het eigen volk als de literatuur van het oude Israël. Maar eveneens heeft geen literatuur zo intensief van de eigen fouten willen leren. Het boek Exodus is in dit opzicht exemplarisch. Evenals de mensheid vóór Abraham kan ook Israël op de weg naar de Sinai het Woord - de Tora in wording - maar moeilijk aanvaardden (Ex. 16 - 17). En ook na de wetgeving op Sinai, als de voorschriften duidelijker en talrijker zijn geworden, stapelt het volk overtreding op overtreding (Ex. 32; Num. 11 - 14, 16, 20 - 21, 25). Deze tendens in de verhalen over Israëls geschiedenis blijft gedurende de hele richteren- en koningentijd bestaan.

12 Degenen echter die het genomen hebben, aan hen heeft het de mogelijkheid gegeven kinderen van God te worden, hen die trouw zijn aan Zijn Naam.

Degenen echter die het genomen hebben (Grieks: *hosoi de elabon auton*). Vaak bleef dankzij enkelingen of kleine groepen de verbondsrelatie tussen God en Zijn volk bewaard. Ook als vrijwel het hele volk afvalt van de Tora en voor de toekomst verloren gaat, dan nog blijft er altijd een rest die weer een nieuw begin maakt (bijv. 1 Kon. 19:18). Die rest van getrouwen is de drager van Gods beloften, de drager van het verbond (Jes. 1:9; 4:3; 11:11 e.v.; 46:3; Amos 5:15; Zef. 3:12-13; Hag. 1:14). In de tijd van Jezus waren het met name de Essenen die zich met die rest identificeerden. Zij beschouwden zich als de enige legitieme dragers van het verbond met God en noemden zichzelf 'de kinderen van het licht'.

Kinderen van God (Grieks: *tekna theou*). De uitdrukking 'kind van God' of 'zoon van God' is in Tenach de aanduiding voor degene die Gods wil volbrengt door zijn of haar deel van de Tora te praktiseren. De uitdrukking 'kind van God' of 'zoon van God' geeft niet alleen een bijzondere relatie tot God weer, maar is tevens een opdracht om naar Zijn wil te leven. Beide betekenissen vindt men in Mozes' woorden aan de Farao: 'Zo zegt de Eeuwige: Israël is mijn eerstgeboren zoon, daarom zeg Ik je: laat Mijn zoon gaan, opdat hij Mij zal dienen' (Ex. 4:22-23). 'Kind of de zoon van God' zijn is voor de vierde evangelist niet alleen een zaak van een

bijzondere groep zoals de Essenen. Het is weggelegd voor ieder die zich in zijn of haar leven laat leiden door het licht van het Woord/de Tora/de Wijsheid.

Trouw zijn aan Zijn Naam (Grieks: *pisteuousin eis to onoma autou*). De twee belangrijkste aanduidingen voor God in Tenach zijn het woord 'God' (Hebreeuws: *Elohiem*) en de onuitsprekelijke, vierletterige Naam van God (Hebreeuws: *JHWH*). Deze Naam wordt bij het lezen van de Hebreeuwse tekst vervangen door woorden als *Hasjém* (letterlijk: de Naam) of *Adonai* (mijn Heer). In de Nederlandse vertaling treffen we voor de Naam woorden aan als 'HEER' of 'de Eeuwige'. Maar de Naam is in Tenach veel meer dan alleen een Naam voor God. De beide woorden *Elohiem* en *Adonai* worden gebruikt om twee verschillende aspecten van God aan te duiden. *Elohiem* is vooral een aanduiding voor God als schepper van de natuur en strenge rechter over de mens. *Adonai* daarentegen duidt op Zijn barmhartige en onderwijzende betrokkenheid bij de menselijke geschiedenis. In die zin is de Naam ook een aanduiding voor het programma dat Hij met de mensheid en de wereld voor heeft, het programma van de Tora. Trouw zijn aan Zijn Naam is dan trouw zijn aan het Woord/de Tora/de Wijsheid, ondanks de druk die uitgaat van de wereld om ermee te breken.

13 Deze zijn niet uit bloed, noch uit de wil van vlees, noch uit de wil van een man, maar uit God geworden.

Niet uit bloed, noch uit de wil van vlees (Grieks: *ouk ex aimatoon oude ek thelèmatos sarkos*). Het scheppingsverhaal laat de dieren en de mensen beide op de zesde dag geschapen worden (Gen. 1:24-28). Daarmee is de fundamentele verwantschap van de mens met de dieren als een materieel wezen van vlees en bloed gegeven. Maar in tegenstelling tot de dieren, die naar hun aard geschapen worden (Gen. 1:24), worden de mensen geschapen naar Gods beeld en gelijkenis (Gen. 1:26). De mens wordt in het Jodendom dus gezien als een vereniging van twee principes: het dierlijke en het goddelijke. Dezelfde opvatting herhaalt de Tora nog eens in het tweede scheppingsverhaal, waar gesteld wordt (Gen. 2:7), dat de mens gemaakt is van stof uit de aardbodem (het materiële principe), maar dat God hem de levensadem heeft ingeblazen (het goddelijke principe). In die context worden de woorden 'bloed' en 'vlees' gebruikt om het materiële leven van de mens aan te duiden (Gen. 2:23; 6:3; Ps. 84:3). Men bedenke daarbij dat dit materiële aspect op zich niet negatief gewaardeerd wordt, zolang het maar door het goddelijke aspect wordt geleid en gevormd. Pas als de materiële kant van het leven verabsoluteerd en vergoddelijkt wordt, krijgen woorden als 'vlees' en 'bloed' een negatieve klank.

Tegen deze achtergrond krijgt de tekst zijn betekenis. Het als kind van God trouw blijven aan het Woord/de Tora/de Wijsheid in een tijd van onderdrukking en vervolging komt niet voort uit 'bloed en de wil van het vlees'. Eerder zal in zo'n situatie de wens van vlees en bloed om veilig en ongeschonden te blijven een appèl doen op het heulen met de vijand en het plegen van ontrouw aan de Tora. In moeilijke tijden staat trouw aan de Tora immers haaks op de aard van onze materiële behoeften. Het is het goddelijke principe in de mens, dat hem in zo'n situatie toch voor trouw aan de Tora kan doen kiezen: zij die trouw blijven aan de Naam zijn daarom uit God geworden.

Noch uit de wil van een man, maar uit God geworden (Grieks: *oude ek thelèmatos andros all ek theou egennèthèsan*). In de Tora spelen verwekkingen een belangrijke rol, vooral in het boek Genesis. In verschillende geslachtsregisters wordt op een nogal uniforme manier

verteld hoe de stamvaders van alle volken van Adam tot Abraham verwekt werden en op hun beurt weer zonen verwekten (Gen. 5:3-32; 10:1-32; 11:10-27). Deze vanzelfsprekende reeks wordt voor het eerst doorbroken bij Izaäk, wiens geboorte op een weinig vanzelfsprekende wijze tot stand komt (Gen. 17:15-22; 18:1-15; 21:1-7). Het is opmerkelijk dat nergens in de verhalen over Izaäks geboorte wordt gezegd, dat Abraham Izaäk verwekte. Steeds wordt Izaäk aan Abraham geboren (Gen. 17:17; 18:11-14; 21:1-7) en de teksten laten duidelijk uitkomen dat de geboorte vooral te danken is aan een rechtstreekse goddelijke ingreep. Ook in de Midrasj wordt veel aandacht besteed aan het bijzondere karakter van Izaäks geboorte. Dit neemt niet weg dat Abraham zijn aandeel in deze geboorte heeft gehad - later is er in Gen. 25:19 sprake van Abraham die Izaäk verwekt -, maar de beslissende voorwaarde voor Izaäks geboorte is dat hij uit God geworden is.

De vraag die dit oproept, is of de vierde evangelist hier naar Izaäk heeft willen verwijzen, en zo ja, waarom dan wel. We wijzen op twee redenen waarom de figuur van Izaäk past binnen het betoog van de proloog: 1) Izaäk wordt in Tenach en in de hele na-bijbelse literatuur beschreven als een rechtvaardige, dat wil zeggen als iemand die voldoet aan het 'trouw zijn aan Zijn Naam' (vers 12). In de rabbijnse literatuur krijgt hij zelfs messiaanse trekken en wordt hij geïdentificeerd met de lijdende knecht uit Jesaja 53. 2) In Genesis 22 wordt Izaäk in direct verband gebracht met de offerdienst. Daarom is Izaäk een bijbelfiguur die in een fundamentele discussie over de offerdienst (zie mijn introductie) een belangrijke rol kan spelen.

14 En het Woord gewerd vlees en 'tabernakelde' onder ons en wij zagen zijn heerlijkheid, een heerlijkheid als van een enig-gewordene naast een vader, vol van verbondenheid en waarachtigheid.

En het Woord gewerd vlees (Grieks: *kai ho logos sarx egeneto*). Het klassiek-christelijke dogma van de incarnatie of vleeswording van God, dat met dit vers verbonden is, berust op een mijns inziens onjuiste identificatie van God met het Woord en vertolkt bovendien een onjoodse opvatting over de Heilige, Hij zij geprezen. De uitdrukking 'het Woord gewerd vlees' betekent dat gedurende de hele geschiedenis van Israël het Woord/de Tora/de Wijsheid zichtbaar is geworden in de vleselijke (materiële) werkelijkheid. De term 'vlees' kan in dit verband mede verbonden worden met de offerdienst, de theologie van daden, waarin het Woord bij uitstek 'vlees werd'. Dat blijkt uit de woorden die volgen.

Tabernakelde onder ons (Grieks: *eskènoosen en hèmin*). Met opzet heb ik hier deze vreemde uitdrukking 'tabernakelde' gekozen in plaats van 'woonde', zoals men veelal vertaald ziet. Het Griekse woord *eskènoosen* (van 'wonen in tenten') refereert aan het woord *skènè*, dat in de Septuagint wordt gebruikt voor de tabernakel, de tent van samenkomst (bijv. Ex. 25:9). De betekenis van dit tekstgedeelte treffen we aan in het boek Jezus Sirach, waar de Wijsheid van zichzelf zegt: 'Toen gaf de Schepper van alle dingen mij een gebod, en die mij geschapen heeft, wees mij een vaste plaats aan voor mijn tent (Grieks: *tèn skènèn*). Hij sprak: 'Sla je tent op (Grieks: *kataskènooson*) in Jakob en heb in Israël je erfdeel.' Voor alle tijden, van het begin af heeft Hij mij geschapen en in eeuwigheid houd ik niet op te bestaan. In de heilige tabernakel (Grieks: *èn skènè hagia*) deed ik dienst voor Zijn aangezicht en zo kreeg ik in Sion vaste voet' (J.Sir. 24:8-10).

Het Woord/de Tora/de Wijsheid heeft dus in Israël gewoond in de tabernakel en later in de tempel. Het werd daar "vlees" door middel van de offerdienst, die een "theologie van daden" was. In een tijd zonder tempel wordt het Woord "vlees" door het leven van de rechtvaardige en door diens bereidheid zichzelf op te offeren ter wille van de Naam. Het is deze gedachte van het vrijwillig aanvaarde martelaarschap, die de vroeg-joodse interpretatie van het verhaal over de binding van Izaak in Genesis 22 doortrekt. Izaak is daarin een volwassen man die de opdracht aan Abraham om hem te offeren, vrijwillig op zich neemt. Izaäks daad heeft verlossende kracht voor Israël door de voorbeeldwerking die ervan uitgaat. In de vroeg-joodse verhalen over martelaren speelt deze voorbeeldwerking een belangrijke rol: het voorbeeld van Izaak motiveert de latere martelaren trouw te blijven tot het einde. Dat geldt ook voor Jezus.

Wij zagen (Grieks: *etheasametha*). Het is opmerkelijk dat het werkwoord 'zien' juist in Genesis 22 zo'n belangrijke rol speelt (Gen. 22:4, 8, 13, 14a, 14b). Dit werkwoord hangt in het Hebreeuws samen met de naam van de berg Moria (Gen. 22:14), die bovendien 'de plaats' (Gen. 22:3, 4, 9, 14) en 'de berg van de Eeuwige' (Gen. 22:2) genoemd wordt. In het Jodendom van de eerste eeuw wordt deze berg opgevat als de plaats waar later de tempel in Jeruzalem stond. Zo wordt Izaäks offerbereidheid en de vervanging daarvan door de ram een voorloper van de latere offerdienst in de tempel. Het is eveneens het werkwoord 'zien' dat in de Midrasj wordt gebruikt om het bloed van Izaak in verband te brengen met het bloed van het Pessachlam dat de Israëlieten in Egypte aan de binnendorpels van hun huizen streken en dat door God *gezien* werd (Ex. 12:13, 23). Zo wordt in een tijd zonder tempel de voorbeeldwerking van de lijdende rechtvaardige tot een verlossende kracht voor het hele volk.

Zijn heerlijkheid (Grieks: *tèn doxan autou*). In het boek Exodus wordt herhaaldelijk de verbinding gelegd tussen de heerlijkheid van God en de tabernakel. Als Gods heerlijkheid ergens zichtbaar wordt dan toch zeker in het heiligdom, waar de kinderen van Israël massaal samen komen om Hem met overgave te dienen. Maar in een tijd zonder tempel wordt diezelfde heerlijkheid van God zichtbaar in de heerlijkheid van de lijdende rechtvaardige.

Als van een enig-gewordene (Grieks: *oos monogenous*). Als ergens de Izaak-achtergrond van de proloog duidelijk blijkt, dan wel in deze uitdrukking 'enig-gewordene'. Tot drie keer toe wordt Izaak in Genesis 22 de **enige** zoon van Abraham genoemd (Gen. 22:2, 12, 16) en dat terwijl Abraham nog een andere zoon had, namelijk Ismaël. Weliswaar gebruikt de Septuagint niet het woord *monogenès* in Genesis 22, maar het gebruik van dit woord voor Izaak in Hebr. 11:17 laat zien dat het in het toenmalige Jodendom wel degelijk als aanduiding voor Izaak werd gebruikt. Dit betekent dat achter deze aanduiding 'enige' of 'enig-gewordene' geen fysisch-metafysische betekenis gezocht moet worden, maar dat het een functionele aanduiding is voor iemand - in dit geval Izaak - die door zijn daden de ware voortzetter van de traditie is.

Naast een vader (Grieks: *para patros*). In het verlengde van het voorgaande is hier met 'vader' in de eerste plaats Abraham, de vader van Izaak, bedoeld. We merken in dit verband op dat de aanduiding 'vader' voor Abraham heel gewoon is in de evangeliën (Mat. 3:9; Luk. 3:8; 16:24, 30; Joh. 8:39, 53; Hand. 7:2). Ook liggen het vaderschap van Abraham en dat van God in het vierde evangelie in elkaars verlengde en maken deel uit van dezelfde discussie (Joh. 8:30-59). Omdat in het Grieks het bepaalde lidwoord bij *patros* ontbreekt, is nu een

dubbele interpretatie mogelijk: naast Abraham, de vader van Izaäk, kunnen we in *patros* ook een aanduiding zien voor God, de Vader van alle rechtvaardigen die tot in de dood trouw blijven aan Zijn Naam.

Vol van verbondenheid en waarachtigheid (Grieks: *plèrès charitos kai alètheias*). Deze Griekse uitdrukking is de vertaling van het Hebreeuwse *chèsèd wè'è mèt*. *Chèsèd* is te beschouwen als een intensieve vorm van vriendschap en trouw. Daarom hebben we hier gekozen voor de vertaling 'verbondenheid'. *È mèt* is geen 'waarheid' in filosofische of wetenschappelijke zin, dat wil zeggen overeenstemming tussen uitspraken en werkelijkheid. *È mèt* is een gedragseigenschap: overeenstemming tussen wat men zegt en wat men doet. Vandaar dat we moeten vertalen met 'waarachtigheid' of 'betrouwbaarheid'. Beide woorden beschrijven de ideale relatie tussen mensen onderling en tussen God en mens. Offeren in *chèsèd wè'è mèt* was in Israël het ideaal van de tempeldienst. In een tijd van vervolging en zonder tempel is de bereidheid van de rechtvaardige te lijden voor Gods Naam de sterkste expressie van dezelfde verbondenheid en waarachtigheid tussen God en mens.

Tot slot nog enkele opmerkingen bij vers 18.

18 Niemand heeft ooit God gezien. De enig-geworden zoon, die in de schoot van de vader is, die is (ons) voorgegaan.

Niemand heeft ooit God gezien (Grieks: *theos oudeis heoraken poopote*). Dit slotvers van de proloog grijpt wederom sterk terug op het verhaal over de binding van Izaäk, waarin het 'zien' van zowel God als mens een belangrijke rol speelt. Abraham *zag* de plaats van verre (Gen. 22:4). God zal een lam voor zichzelf *zien* (Gen. 22:8). Abraham *zag* een ram achter zich (Gen. 22:13). En Abraham noemde de naam van die plaats: de Eeuwige *zal zien*, waarom nog heden gezegd wordt: op de berg van de Eeuwige *zal gezien worden* (Gen. 22:14). Zoals hierboven reeds opgemerkt werd, is in Genesis 22 met 'de plaats' de berg Moria bedoeld, de latere tempelberg. De problematiek van het 'zien' hangt in dit verhaal nauw samen met de onzichtbaarheid van Israëls God, waarvan geen beelden gemaakt mochten worden, zelfs niet in het heiligdom (Ex. 20:4-6). De visuele leemte die hierdoor tussen God en mens ontstaat, wordt langs indirecte weg opgevuld door de offerdienst, die een 'theologie van daden' is. Ook op Moria krijgen Abraham en Izaäk God niet te zien, maar zij zien de plaats, de ram en het brandoffer als tekenen van Zijn aanwezigheid. De vierde evangelist vat in dit vers zijn voorgaande betoog samen door erop te wijzen dat het indirecte zien van God door middel van de offerdienst in de tijd zonder tempel mogelijk blijft door de offerbereidheid van mensen zoals Izaäk en Jezus.

De enig-geworden zoon (Grieks: *ho monogenès uios*). Weer een verwijzing naar Izaäk, de 'enige' zoon van Abraham. Maar ditmaal ook een aanduiding voor Jezus, de 'enige' zoon van God. Ook nu gaat het weer om een functionele aanduiding voor de levenshouding van beiden, een levenshouding die als voorbeeld dient voor velen.

In de schoot van de vader (Grieks: *eis tov kolpon tou patros*). 'Vader' kan in dit vers zowel Abraham als God betekenen. We zagen al dat Abraham werd beschouwd en aangesproken als 'vader' (Joh. 8:39, 53). Dat de vierde evangelist God als 'vader' beschouwde, laat hij veelvuldig blijken (bijv. Joh. 14:1-14). Ook in dit laatste vers van de proloog lopen beide vaderschappen in elkaar over, evenals de zoonschappen van Izaäk en Jezus. Zeer bijzonder is

in dit verband de uitdrukking 'in de schoot van'. Het is niet alleen een uitdrukking voor een zeer nauwe verwantschap, zoals bij Lazarus, de 'discipel, die Jezus liefhad', die bij de laatste maaltijd 'in de schoot van Jezus' lag (nJoh. 13:23). In verband met Abraham is 'de schoot van de vader' zelfs een uitdrukking voor de plaats waar de rechtvaardigen na hun dood verblijven (zie Luk. 16:22-23). Wie Izaäk en Jezus volgt op de weg van het lijden, die wacht Abrahams schoot of 'de schoot van de vader'.

Voorgegaan (Grieks: *exègèsato*). Dit Griekse woord is een vorm van het werkwoord *exègeomai*, dat letterlijk 'voorganger zijn' betekent in de zin van iemand die vooraan gaat, de weg wijst en het voorbeeld geeft. Daarvan afgeleid zijn vervolgens betekenissen als 'uiteenzetten', 'uitleggen', 'leren' en 'verklaren'. Men kan al die betekenissen in dit vers laten meeklinken. De lijdende knechten Izaäk en Jezus zijn ons voorgegaan en hebben daarmee 'uiteengezet' hoe de indirecte zichtbaarheid van God behouden blijft in de duistere tijd van de verwoeste tempel en de afgebroken offerdienst.

Noten

Voor het notenmateriaal bij deze bovenstaande tekst verwijs ik naar hoofdstuk 29 van mijn boek 'Het evangelie uit het leerhuis van Lazarus' (Ten Have, Baarn, 1996).